

LEGIO II TRAIANA FORTIS ȘI IUDEEA ÎN TIMPUL LUI HADRIANUS

Radu Urloiu*

raduurloiupatrascu@yahoo.co.uk

Abstract: *This paper is dedicated to a controversial issue with regard to both the history of the legio II Traiana Fortis and the history of Judaea, that are tightly connected. Attested for the first time in Judaea in 119/120 A.D., legio II Traiana is left without any base prior to this date. Its presence in Judaea proves this province had been raised to consular rank the latest by this date. We advance a theory previously proposed by the German scholar Werner Eck that is the transfer of the legio II Traiana in Judaea since 107/8 A.D. Therefore we assume Judaea had been given consular rank in the aftermath of Trajan's Dacian War and the annexation of the Nabataean Kingdom.*

keywords: *Caparcotna, consularis, legio II Traiana, legio XXII Deiotariana, procurator, vexillatio.*

În pofida documentelor epigrafice și papyrologice tot mai abundente referitoare la *legio II Traiana*, datele oferite de aceste surse nu au adus noi informații cu privire la istoria legiunii. În aceste condiții, ne rămâne doar posibilitatea de a încerca să reconstituim cu ajutorul documentației de care dispunem tabloul distribuției legiunilor romane în provinciile din Orient în perioada împăraților Traian și Hadrian. Istoria legiunii *II Traiana* în primele sale două decenii de existență se împletește strâns cu cea a provinciei Iudeea. Provincie imperială de rang pretorian, în care staționa doar o legiune, *X Fretensis*, Iudeea a devenit la o dată necunoscută provincie imperială de rang consular. Această promovare a fost însoțită de venirea unei a doua legiuni, *II Traiana*. Informațiile de care dispunem ne ajută să datăm ridicarea în rang a Iudeii în primii ani ai domniei lui Hadrian. Cu toate acestea, există indicii că în fruntea Iudeii au fost numiți guvernatori de rang consular încă din timpul lui Traian. Această teză, respinsă de majoritatea cercetătorilor, merită totuși, în opinia noastră, să fie luată în considerare. Teza respectivă ar oferi o explicație plauzibilă cu privire la provincia în care a staționat legiunea în primul său deceniu de existență. Avem în vedere faptul că o asemenea ipoteză de lucru se situează în întregime în câmpul speculației și riscă să fie infirmată în orice moment, prin apariția unor noi dovezi de ordin arheologic sau epigrafic.

Prima sursă care atestă prezența legiunii *II Traiana* în Egipt este opera lui Cassius Dio, *Istoria romană*¹. Crearea acestei unități, împreună cu *legio XXX Ulpia*, a fost datată de E. Ritterling în perioada războiului dacic al lui Traian². În opinia noastră, această ipoteză se verifică în cazul legiunii *XXX Ulpia*; însă în ceea ce privește crearea legiunii *II Traiana*, ea trebuie pusă în legătură, mai curând, cu expediția de anexare a Arabiei, din anul 106 și, poate, cu planurile împăratului de a porni o vastă ofensivă împotriva parthilor³.

În absența unor dovezi concrete, au fost formulate diferite ipoteze în legătură cu provincia în care a staționat legiunea în primii săi ani de existență. Marele istoric britanic

---

* Lect. univ. drd. - Universitatea Creștină „Dimitrie Cantemir”, București.

¹ Cassius Dio LV, 24, 3.

² E. Ritterling, RE XII, (1925), 1484.

³ Syme 1964, 345; Strobel 1984, 98. Această teorie este contestată de Freeman 1996, 91-94, cu mențiuni bibliografice.

R. Syme a localizat legiunea în provinciile dunărene între anii 103-105 p. Chr. Astfel, *legio II Traiana* ar fi staționat în Moesia Inferior⁴. În ceea ce privește participarea acestei legiuni la războiul dacic al lui Traian, referințele directe lipsesc.

Unul dintre puținele documente referitoare la această legiune și care datează, cel mai probabil, din timpul lui Traian este o inscripție descoperită la Efes, dedicată lui *M. Arruntius Claudianus*, ofițer aparținând tagmei ecvestre, promovat în ordinul senatorial *inter aedilicios* în timpul lui Domitianus. După efectuarea preturii a fost numit legat al proconsulului provinciei Achaia, apoi a servit timp de doi ani succesiv ca legat al provinciei Asia, ulterior a devenit legat al legiunii *II Traiana*, iar în anul 115/116 el a fost numit proconsul în Macedonia⁵. Prin urmare, comanda legiunii *II Traiana* poate fi datată în intervalul cuprins între anii 105-115 p. Chr. O datare mai precisă este imposibilă, în absența unor informații sigure cu privire la data la care acest personaj a fost promovat în ordinul senatorial. K. Strobel a datat comanda lui Arruntius Claudianus asupra legiunii în primii ani de existență ai acesteia și, prudent, a propus ipoteza unei eventuale participări la cea de a doua expediții dacice a lui Traian și a staționării legiunii în zona Dunării⁶.

O altă inscripție care datează din timpul lui Traian sau din primii ani ai succesorului său îi este dedicată lui [*L. Cossus*] *Gallus Vecilius Crispinus Mansuanus Marcellinus Numisius Sabinus*, căruia i-a fost încredințată, printre altele, comanda unor legiuni: *...leg(ato) legionum I Italicae et II Traianae fortis...*⁷. La începutul carierei sale, Gallus a fost tribun laticlav al legiunii *XXI Rapax*. Despre această legiune s-a presupus că a fost distrusă în cursul războaielor cu sarmații, în jurul anului 92 p. Chr.⁸. Cercetătorul francez F. Bérard a pus dispariția legiunii pe seama unei decizii a împăratului Domitianus, care ar fi dizolvat-o drept pedeapsă pentru susținerea uzurpatorului *L. Antonius Saturninus*, în 89 p. Chr.⁹. În oricare din aceste situații, comandamentul deținut de Gallus asupra legiunilor *I Italica* și *II Traiana* datează din timpul lui Traian, fiind datată în jurul anului 106 p. Chr (R. Syme), 109/110 p. Chr (W. Eck), respectiv 113/114 (K. Strobel). Cu toate acestea, R. Syme avea serioase dubii în legătură cu participarea legiunii la războiul dacic al lui Traian¹⁰. K. Strobel consideră că legiunea se afla în 113/114 în Siria, sub comanda lui Gallus, pentru a participa la războiul parthic al lui Traian. W. Eck și K. Strobel fac o paralelă între cazul lui [*L. Cossus*] *Gallus* și cel al lui *P. Tullius Varro* care, la rândul său, a comandat succesiv două legiuni, ultima fiind *legio VI Victrix*¹¹. Tullius Varro ar fi deținut comanda acestei legiuni în jurul anului 122 p. Chr., dată la care aceasta a fost transferată din Germania Inferior în Britannia după ce, anterior, a comandat *legio XII Fulminata* în Cappadocia¹². Un caz similar care merită amintit este cel al lui *T. Iulius Maximus* care a comandat, succesiv,

⁴ Syme 1971, 91-3; Mann 1963.

⁵ IGR III 615 = ILS 8821 = TAM II 1 282. Cu privire la cariera acestui personaj, vezi: PIR² C 753; H. Devijver, PME A 166; Franke 1991, 41-43, 366, nr. 21; IDRE II 373 cu bibliografia aferentă.

⁶ Strobel 1988a, 271-3.

⁷ CIL III 6813 = ILS 1038; PIR² G 71; C 1541; T. Franke, *op. cit.*, p. 20-2, nr. 12. Discuții pe baza acestei inscripții: E. Ritterling, RE XII, 1925, 1485-6; Syme 1971, 91, 106; Strobel 1984, 98, în special nr. 77; Eck 1984, 59-61.

⁸ Ritterling 1893, 233; E. Ritterling, RE XII, 1925, 1736, 1788-9; R. Syme 1936, p. 177; Mócsy 1974, 83-4; Strobel 1986, 217; Strobel 1988b, 216; Strobel 1989, 84 *et passim*; Wilkes 1983, 269-70 (în special notele 74 și 78); Jones 2002, 149, 152. Concluziile acestor cercetători se întemeiază pe afirmațiile unor istorici antici: Suetonius, *Domitianus*, VI, 1: *Expeditiones partim sponte suscepit, partim necessario: sponte in Chattos, necessario unam in Sarmatas legione cum legato simul caesa...*; Eutropius, VII 23, 4: *Multas tamen calamitates isdem bellis passus est; nam in Sarmatia legio eius cum duce interfecta est et a Dacis Oppius Sabinus consularis et Cornelius Fuscus, praefectus praetorio, cum magnis exercitibus occisi sunt.*

⁹ Bérard 2000, 55-60.

¹⁰ Syme 1971, 91; W. Eck 1984, 60; Strobel 1984, 98; Strobel 1988a, 273-5.

¹¹ CIL XI 3364 = ILS 1048.

¹² Alföldy 1967, 26 și urm., nr. 34; 78 și urm.

legiunile *I Adiutrix* și *III Flavia*¹³. Comanda asupra celor două legiuni a fost datată în 104-108 p. Chr. Prin urmare, *T. Iulius Maximus* a comandat *legio I Adiutrix*, care aparținea Pannoniei, în timpul celei de-a doua campanii a lui Traian în Dacia (105-106 p. Chr.). După cucerirea Daciei, el a fost numit în fruntea legiunii *III Flavia*, care a făcut parte din garnizoana acestei provincii¹⁴. Din studiul carierelor lui *T. Iulius Maximus* și *P. Tullius Varro* rezultă că ofițerii respectivi, care comandaseră anterior o legiune, au primit comanda unei a doua legiuni – situație atipică – în situații speciale, precum constituirea garnizoanei noii provincii Dacia sau, respectiv, transferul legiunii *VI Victrix* din Germania Inferior în Britannia. Putem presupune că *T. Iulius Maximus* și *L. Cossonius Gallus* erau de aproximativ aceeași vârstă și că au debutat în cariera senatorială aproape în același timp. Evoluția carierei lui *Gallus* a fost, însă, mai lentă. Pe baza unui asemenea paralelism, ar rezulta că *L. Cossonius Gallus* a comandat cele două legiuni în intervalul 106-110 p. Chr. După ce ar fi participat la cea de a doua expediție a lui Traian în Dacia, senatorul respectiv a primit comanda legiunii *II Traiana* în momentul în care această unitate, recent creată, a fost transferată în Iudeea, așadar în jurul anului 108 p. Chr. Comanda asupra legiunilor *I Italica* și *II Traiana* a fost datată între anii 110-115 p. Chr. pe baza informațiilor cu privire la perioada în care acest personaj a guvernat Galatia, Paphlagonia și Pisidia (117-119 p. Chr.). Anterior, el a îndeplinit funcția de proconsul al Sardiniei, la o dată cuprinsă între anii 110-114 p. Chr.¹⁵ Cu siguranță, această construcție este speculativă, dar credem că merită luată în considerare ca o ipoteză de lucru plauzibilă.

E. Ritterling mai invocă o inscripție funerară descoperită la Sidon, dedicată unui soldat roman, datată în anul 118 p. Chr.¹⁶. Marele învățat german a presupus că legiunea se afla deja în Orient, fie ca parte a garnizoanei unei provincii (Syria?), fie în cadrul unui corp expediționar participant la războiul parthic al lui Traian¹⁷.

O primă concluzie care merită formulată este că tentativele de a data cu precizie crearea legiunii *II Traiana Fortis* și de a afla numele provinciei în care a aceasta a staționat în primul deceniu al existenței sale sunt sortite eșecului, din cauza precarității informațiilor de care dispunem. Această problemă este strâns legată de cea privind dezbaterile cu privire la data la care Iudeea a devenit o provincie consulară.

O inscripție descoperită la Roma datând din timpul lui Marcus Aurelius cuprinde o listă a legiunilor existente în acea perioadă în ordinea geografică a provinciilor în care staționau. Lista este posterioară anului 165 (apar legiunile *II Italica* și *III Italica*, înființate atunci de acest împărat), dar anterior anului 168 p. Chr., deoarece *legio V Macedonica* este menționată alături de legiunile *I Italica* și *XI Claudia* în Moesia Inferior, înainte de a fi transferată la *Potaissa*, în Dacia. Pe această listă, legiunea *VI Ferrata* este menționată după legiunea *XVI Flavia Firma* și înainte de *legio X Fretensis*. Acest fapt dovedește că, începând cu domnia lui Marcus Aurelius, cel mai târziu, *legio VI Ferrata* staționa în Iudeea, aceasta având statutul de provincie imperială de rang consular¹⁸. Pe de altă parte, o diplomă militară datând din anul 139 p. Chr. arată că Iudeea avea în frunte un guvernator de rang consular, ceea ce demonstrează că în această provincie staționau, la acea dată, cel puțin două legiuni¹⁹.

---

¹³ CIL XII 3167 = ILS 1016.

¹⁴ Pentru cariera acestui personaj, vezi: Alföldy (1969), 247-8; Syme 1971, 99, 108; Pflaum 1978, 317 și urm; Piso 1982, 50 și urm; Piso 1993, 210-13.

¹⁵ Sherk 1979, 168, nr. 3; Hillebrand 2006, 250-1.

¹⁶ CIL III 191.

¹⁷ E. Ritterling, RE XII, 1925, 1486.

¹⁸ CIL VI 3492 = ILS 2288.

¹⁹ CIL XVI 87.

Mommsen a pus la îndoială veridicitatea informației oferite de Cassius Dio, potrivit căruia *legio VI Ferrata* ar fi staționat în Iudeea²⁰. E. Ritterling a remarcat că, în anul 152 p. Chr., cel mai târziu, legiunea staționa la Caparcotna, numită în lucrarea lui Eusebius - *Chronicon* – și *Legio*²¹. Primul autor care a datat sosirea acestei legiuni în Iudeea în perioada revoltei conduse de Simon bar-Kochba (132-135 p. Chr.) a fost învățatul german P. von Rohden²². Legiunea a rămas în Iudeea, care ar fi devenit în 135 p. Chr. provincie de rang consular sub numele de *Syria-Palaestina*.

Ulterior, a fost remarcat faptul că guvernatorul Iudeii la data izbucnirii revoltei lui *Simon bar Kochba*, în 132 p. Chr., era *Q. Tineius Rufus, consul suffectus* în anul 127 p. Chr.²³ Diferite surse literare antice îl indică pe *Tineius Rufus* drept singurul comandant roman care a condus operațiunile împotriva iudeilor²⁴. E. Groag²⁵ și E. M. Smallwood²⁶ au sugerat că *Tineius Rufus* a rămas în Iudeea după ce *Cn. Minicius Faustinus Sextus Iulius Severus* a preluat comanda trupelor romane de pe teatrul de operații și a fost numit din nou în fruntea provinciei după reprimarea revoltei. Această supoziție este lipsită de fundament, întrucât sursele epigrafice referitoare la cariera lui *Sextus Iulius Severus* demonstrează că acesta a fost numit guvernator în Iudeea și apoi în *Syria*²⁷.

Într-un studiu consacrat carierelor unor guvernatori și a unui procurator al Iudeii, H.-G. Pflaum a sugerat că schimbarea de statut a Iudeii a avut loc în jurul anului 123 p. Chr. Argumentul îl constituie înlocuirea procuratorului de rang centenar cu un procurator de rang ducenar la această dată²⁸.

Însă, în 1908, R. K. McElderry a avansat o nouă ipoteză, potrivit căreia Iudeea ar fi devenit provincie de rang consular în anul 117 p. Chr.²⁹. Cercetătorul britanic și-a fundamentat ipoteza pe informația oferită de un pasaj din opera lui Cassius Dio, potrivit căreia generalul de origine maură *Lusius Quietus* a guvernat Iudeea în calitate de *vir consularis* (consulat deținut, cu siguranță, *in absentia*)³⁰. Unii istorici au considerat că acest fapt nu a fost definitiv pentru transformarea de statut a provinciei și că numirea lui *Quietus* a fost atipică, datorându-se energiei și durității generalului de origine maură³¹. Ipoteza lui McElderry a fost preluată și de învățatul israelian M. Avi-Yonah³².

Teza lui McElderry vine să fie confirmată de alte inscripții referitoare la carierele unor senatori care au guvernat Iudeea în calitate de *virii consulares*³³. *L. Cossonius*

---

²⁰ Notă la CIL III 6641; Cassius Dio, LV, 23, 3.

²¹ Ritterling, 1903, 633-635; idem, RE XII, 1925, 1591-1592. Despre Caparcotna ca sediu al legiunii *VI Ferrata*, vezi: CIL III 6814-6816; Ramsay 1916, 129-31; Levick 1958, 75-6; AE 1920 78. Surse antice care evocă Caparcotna: *Caparcotani (Tabula Peutingeriana)*, X, 1-2); Kaparkotnei (Ptolemaios, *Geographia*, V, 15, 4); Eusebius, *Onomasticon, passim*. Numele derivă din cel care apare în sursele ebraice sub forma Kefar Otnay. Apare în sursele târzii sub numele de *urbs Maximianopolis*: Eusebius, *Patrologia Latina*, XXV, col. 1591, ed. J. P. Migne, Paris, 1845; Numit astăzi, în limba arabă, el-Lejjûn.

²² Rohden 1885, 30 și urm.

²³ E. Groag, RE VI A, (1937). s. v. *Tineius Rufus*, 1376 și urm.; *Fasti Ostienses, Inscriptiones Italiae*, XIII, I, 205; Schürer 1973, 518; Syme 1962, 90; Smallwood, 550; Eck 1970, 18, nr. 88.

²⁴ Vezi discuția la Applebaum 1989, 117-23.

²⁵ RE XII, 1937, s. v. *Tineius*, 643.

²⁶ Smallwood (1976), 550-1.

²⁷ În Iudeea: CIL III 2830; în *Syria*: CIL III 199 = ILS 1056.

²⁸ Pflaum 1969, 232-3; Pflaum 1982, 33 și urm., nr. 103.

²⁹ McElderry (1908).

³⁰ Cassius Dio LXVIII, 32, 5; Eusebius, *Historia ecclesiastica*, IV, 2, 5, 2; idem, *Chronicon*, CCXXIII Olympias, an. XVII, 115; Orosius, *Adversus Paganos*, VII, 12, 7; E. Groag, RE XIII, 1927, s. v. *Lusius Quietus*, 1874 și urm.; PIR² L 439; Syme 1958, 9.

³¹ Syme 1958, loc. cit.; Schürer 1973, 518; Keppie 1973.

³² Avi-Yonah 1973.

³³ Pucci 2006, 101.

Gallus, consul în 116 p. Chr., a guvernat Iudeea între 118-120 p. Chr., după cum o demonstrează o inscripție din *Caesarea Maritima*³⁴. *M. Paccius Gargilius Antiquus*, consul *suffectus* în 119 p. Chr., este atestat la *Dor* între 122-125 p. Chr.³⁵. Rezultă că Iudeea a devenit o provincie consulară cel târziu în anul 117 p. Chr., fapt asociat cu venirea unei a doua legiuni. Identitatea acestei legiuni a generat dispute aprinse între cercetători.

Prima dovadă indubitabilă privind prezența legiunii *II Traiana* în Iudeea datează din primii ani ai domniei lui Hadrianus. Este vorba de o bornă miliară descoperită la 4 iulie 1978 de I. Roll și B. Isaac în cursul unor explorări efectuate de Institutul „Absalom” din Tel-Aviv, pe drumul care lega *Ptolemais* (Acco) de *Diocaesarea* (Sepphoris). Pe acest miliar este gravată o inscripție pentru care cei doi cercetători au oferit următoarea lectură³⁶:

[*Imp(erator) Caesar divi Traiani*
Part<h>ici fil(ius) D[ivi Nervae] nepos
Hadrianus Aug(ustus) pontif(ex)
max(imus) trib(unicia) potestas (sic)
iiii co(n)sul iii Leg(io) ii T(raiana)
IX

Potrivit acestei lecturi, inscripția datează din timpul celei de-a patra puteri tribuniciene a împăratului Hadrianus (10 dec. 119 – 9 dec. 120 p. Chr.). Epigrafa dovedește faptul că legiunea respectivă se afla în Iudeea, cel mai târziu, încă din primii ani ai domniei lui Hadrianus. Drumul dintre *Ptolemais* și *Diocaesarea* constituia una dintre porțiunile complexe rețele rutiere construite în această provincie construite în timpul acestui principe, fapt atestat de descoperirea mai multor borne miliare, datând din perioada 129-135 p. Chr.³⁷.

Legio II Traiana a staționat, cu siguranță, de la început la *Caparcotna* (Kefar ‘Otnay), numit ulterior *Legio*³⁸. Putem, însă, presupune, având în vedere că Iudeea a devenit o provincie consulară cel mai târziu în anul 117 p. Chr., că legiunea s-a stabilit la *Caparcotna* încă din această perioadă.

O altă dovadă cu privire la venirea unei a doua legiuni în Iudeea, cel mai târziu în timpul lui Hadrianus, o reprezintă dublarea numărului unităților auxiliare în această provincie. Potrivit lui Tacitus, efectivele trupelor auxiliare ale unei provincii erau egale cu cele ale legiunilor din teritoriul respectiv³⁹. Această regulă nu și-a dovedit valabilitatea în cazul tuturor provinciilor și pe întreaga perioadă a Principatului. Ea se aplică, totuși, în cazul Siriei și Cappadociei⁴⁰. Potrivit unei diplome militare emise în anul 86 p. Chr., în Iudeea staționau șase unități auxiliare cu un efectiv total de aproximativ 5.000 de militari⁴¹. Într-o diplomă datând din anul 139 p. Chr., apar 3 *alae* și 12 *cohortes*, dintre care două miliare. Așadar în Iudea, redenumită *Syria-Palaestina* după înăbușirea revoltei conduse de Simon bar-Kochba, staționau cel puțin 8.500 de militari ai trupelor auxiliare. Acest efectiv a fost cu siguranță, mai numeros, deoarece, cu siguranță, în diplomă nu apar toate unitățile auxiliare aflate atunci pe teritoriul provinciei. Este

³⁴ Cotton- Eck 2001, 219-23.

³⁵ Gera-Cotton 1991, 258-266, nr. 1. Câțiva ani mai târziu, A Dabrowa a demonstrat că *Dor* aparținea Iudeii: Dabrowa 1995, 100.

³⁶ Isaac-Roll 1979a. Ipoteza celor doi cerceători a fost constestată de Rea 1980. Demonstrația a fost reluată în Isaac-Roll 1982a, unde autorii ipotezei au revenit asupra inscripției și au adus noi argumente în favoarea lecturii inițiale.

³⁷ Isaac-Roll, 1979b, 55, nr. 17.

³⁸ Isaac-Roll, 1982a, index; Tsuk; Isaac 1990, 432-33.

³⁹ Tacitus, *Annales*, IV, 5, 6.

⁴⁰ Isaac, 1990, 37-8; 106.

⁴¹ CIL XVI 33. Cu privire la trupele romane care au staționat în Iudeea, vezi: M. Mor 1986a.

posibil, însă, ca înainte de anul 186 p. Chr. să fi avut loc o reducere a efectivelor granizoanei provinciei. O diplomă datând din acest an conține doar 2 *alae* și 7 cohorte, dintre care două miliare, cu un efectiv total de 5.500 de militari, inferior celui din 139 p. Chr., dar superior celui din anul 86 p. Chr.⁴². Această evoluție aleatorie a efectivelor trebuie privită, însă, cu circumspecție, deoarece nu avem certitudinea că diplomele respective menționau toate unitățile auxiliare existente în Iudeea la data respectivă.

Un papyr descoperit la *Dura-Europos*, datând din 232 p. Chr., menționează o *cohors XII Palaestinorum*⁴³. Potrivit unei ipoteze emise de D. Kennedy, numărul de ordine respectiv este egal cu cel al cohortelor auxiliare care staționau în Iudeea la data la care această unitate a fost creată. Ulterior, la o dată necunoscută, cohorta a fost transferată în Siria⁴⁴.

Legio II Traiana nu a putut fi, însă, localizată în perioada 106-117 p. Chr. Cu toate acestea, indiciile de care dispunem ne îndeamnă să localizăm legiunea în Orient. Cu siguranță, acest demers este speculativ, dar, în absența unor date care să documenteze în mod riguros istoria legiunii între anii 106-118 p. Chr., sugerăm, cu titlul de ipoteză, că *legio II Traiana* a staționat în Iudeea. Ipoteza a fost emisă pentru prima dată de W. Eck, în 1984. Potrivit istoricului german citat, legiunea s-ar fi aflat în această provincie încă din anul 107/108⁴⁵. Concomitent, Iudeea, care, începând cu anul 70 p. Chr., avea statutul de provincie imperială de rang pretorian, a devenit provincie de rang consular, fapt ilustrat de cele două inscripții care redau demnitățile îndeplinite de *Q. Roscius Coelius Murena Pompeius Falco*. W. Eck a remarcat maniera în care, în ambele epigrafe, sunt notate comanda legiunii *X Fretensis* și funcția de guvernator al provinciei Iudaea⁴⁶. Guvernatorul provinciei era, implicit și comandantul legiunii, motiv pentru care, în mod obișnuit, cele două funcții nu sunt menționate separat. Formularea utilizată în cele două inscripții este întâlnită pentru prima dată în timpul lui Marcus Aurelius. Faptul că titlul de guvernator al Iudeii este asociat, în cazul ILS 1036 cu cel de *consularis*, constituie un indiciu clar, susține cercetătorul german, al transformării de statut a provinciei. *Q. Roscius Coelius Murena Pompeius Falco* ar fi exercitat consulatul *in absentia*, în perioada în care mai era guvernator în Iudaea⁴⁷.

Nu suntem de acord, însă, cu teza istoricului de la Köln, potrivit căreia *Pompeius Falco* ar fi deținut comanda legiunii și după ce a devenit consular, invocând ca argument „situația excepțională”⁴⁸. În anul 108 p. Chr., Iudaea nu au avut loc tulburări, iar ridicarea acesteia la rangul de provincie consulară nu a fost un act dictat de împrejurări care să fi reclamat luarea unor decizii asociate unor situații atipice. Plănuită de Traian din timp, această schimbare de statut a provinciei a fost însoțită de venirea legiunii *II Traiana* care, cu siguranță, a avut propriul legat, un *vir praetorius*.

Plauzibilă în cazul carierei lui *Q. Roscius Coelius Murena Pompeius Falco*, analiza lui W. Eck ni se pare mai puțin convingătoare în cazul interpretării fragmentului din lucrarea lui Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, referitor la martiriul lui Simeon, episcopul

---

⁴² RMD I, 69; Lifshitz 1976. Vezi discuție cu privire la RMD I, 60 la Reeves 1979.

⁴³ Excavations Dura Europos 1959, nr. 30.

⁴⁴ Kennedy 1983.

⁴⁵ Eck 1984. Ipoteza este contestată de Schwartz 2006, 25, nr. 4. A fost reluată recent, cu noi argumente: Eck 2007, 114-5.

⁴⁶ CIL X 6321 = ILS 1035: *leg. Aug. pr. pr. provinc. [Iudaeae e]t leg. X Fret.*; CIL III 12117 = ILS 1036: *leg. Aug. leg. X Fret. et leg. pr. pr. [pr]ovinciae Iudaeae consularis*.

⁴⁷ Eck (1984), 56-61. *Q. Roscius Coelius Murena Pompeius Falco* a asumat consulatul la în iulie 108 p. Chr. (Vidman, *Fasti*, 47, nr. 103; Birley 1981, 98 și urm.; Birley 2005, 117, nr. 74). Ipoteza gestionării consulatului *in absentia* de către *Q. Pompeius Falco*, formulată și de E. Groag, RE XIII, 1883, a fost respinsă de Syme 1958, 4. Marele cercetător britanic a remarcat că nici în ILS 1035 și nici în AE 1957 336 nu este menționat titlul *consularis*, a cărui prezență în textul ILS 1035 o pune pe seama unei erori de lapicid.

⁴⁸ Eck 1984, 60-1.

al Ierusalimului⁴⁹. Martirizarea a avut loc *epi Traianou Kaisaros kai hypatikou Attikou*. Faptul că guvernatorul Iudeii din acea perioadă, *Atticus*, avea rangul de *consularis* este de menționat de două ori în text. La începutul secolului IV p. Chr., când a fost scrisă *Historia ecclesiastica*, acest titlu nu era coextensiv celui de personaj de rang consular, ci erau asociat în mod automat guvernatorilor proveniți din ordinul senatorial⁵⁰. W. Eck precizează că sursa utilizată de Eusebius a fost cronograful Hegesippos, care a trăit în secolul II p. Chr. (*floruit* 150-190 p. Chr.). Cercetătorul german susține că în textele datând din secolul II p. Chr., termenul de *consularis* era evocat în sensul său propriu, de fost consul⁵¹. Această teză este, în opinia noastră, eronată. Termenul *hypatikos* = *consularis* este utilizat și în secolul II p. Chr. în accepțiunea sa mult mai cuprinzătoare de guvernator de rang senatorial, nu de membru al ordinului senatorial de rang consular⁵². O dovadă în acest sens o oferă scrisoarea lui *Iulius Apollinaris*, militar, după toate probabilitățile, al legiunii *III Cyrenaica*, adresată tatălui său, *Iulius Sabinus*, datând din 19/20 februarie 108 p. Chr.⁵³. Soldatul utilizează expresiile *Klaudion Severon ton hypatikon* (r. 26-27) și *ton hypatikou tes legeonos* (r. 32-33). În realitate, *C. Claudius Severus*, care, ca prim guvernator al Arabiei a deținut, concomitent și comanda legiunii *III Cyrenaica*, a asumat consulatul, probabil *in absentia*, abia în anul 112 p. Chr.⁵⁴. Prin urmare, teza lui Eck potrivit căreia apariția termenului *hypatikos* în *Historia ecclesiastica* ar constitui dovada faptului că guvernatorul Iudeii citat în această lucrare – *Atticus* – era de senator de rang consular nu se verifică.

O altă eroare a fost comisă prin identificarea acestui *Atticus* cu *Ti. Claudius Atticus Herodes*, tatăl celebrului sofist *Herodes Atticus* din timpul lui *Antonius Pius* și al lui *Marcus Aurelius*⁵⁵. S-a dovedit, ulterior, că această identificare este eronată. *Ti. Claudius Atticus Herodes* a fost *adlectus inter praetorios* abia în primii ani ai domniei lui *Hadrianus* și a asumat consulatul *suffect* între anii 128-138 p. Chr.⁵⁶, prin urmare el nu poate fi acel *Atticus* evocat în *Historia ecclesiastica*.

Un alt argument invocat de W. Eck privind transformarea Iudeii într-o provincie consulară în timpul lui *Traian* este o inscripție de la *Sidon* referitoare la cariera unui procurator, *L. Sempronius Senecio*⁵⁷, a cărui carieră a fost studiată de H.-G. Pflaum⁵⁸. Potrivit marelui epigrafist francez de origine germană, transformarea de statut a provinciei influența nu doar rangul guvernatorului dar și pe cel al procuratorului financiar. Astfel, prin venirea unei a doua legiuni în Iudeea, în locul unui guvernator de rang pretorian a fost numit un legat de rang consular, iar procuratorul centenar a fost înlocuit de un procurator ducenar. Înainte de a fi numit *proc(urator) provinc(iae) Iudaeae*, *L. Sempronius Senecio* a servit ca *proc(urator) monetae* la Roma, având rangul de *centenarius*. După cum susținea Pflaum, „la procuratèle de la monnaie appartient aux fonctions de l'échelon

⁴⁹ Eusebius, *Historia ecclesiastica* III, 32, 3.

⁵⁰ Speidel 1977, 689.

⁵¹ Eck 1984, 60-3.

⁵² Stein 1940, 54; cu privire la folosirea termenului *consularis* în timpul lui *Traian*, vezi: Speidel 1970, în special 152, nr. 16. O interpretare diferită este propusă de Syme 1958, p. 4 și urm.

⁵³ Michigan Papyri 465-466. Cu privire la interpretările pe care le-au generat aceste documente, vezi: Speidel 1977, 691-7; Kennedy 1980, 289-92; Freeman 1996, 98 (unde datează începutul guvernământului lui *C. Claudius Severus* în Arabia în 111 p. Chr.); Gatier 2000, 342-3.

⁵⁴ PIR² C 1023; Vidman, *Fasti.*, 48; Sartre 1982, 78-80; Eck 1982, 343 și urm.; Strobel 1988a, 261-4, în special 263.

⁵⁵ PIR² A 1338; *Ti. Claudius Atticus Herodes* ca guvernator de rang pretorian al Iudeii: Smallwood 1962, în special 132, nr. 17, unde sunt menționate lucrările care abordează această temă; Schürer 1973, 516; Eck 1982, 334 și urm.; Syme 1958, 4; Halfmann 1979, 122 și urm., *Atticus* a guvernat Iudeea ca legat de rang consular.

⁵⁶ Referitor la diploma militară care a dus la infirmarea acestei ipoteze, vezi: Pietsch 1990; AE 1990 763 (cf. AE 1991 763); RMD III 159, 278 și urm. Pentru discuția cu privire la această temă, vezi în Birley 1997.

⁵⁷ AE 1975 849.

⁵⁸ Vezi *supra* nota 26.

supérieur des postes centenaires et 'sert de tremplin' vers les fonctions ducénaires.....Ce qui pose alors un problème, c'est que la procuratèle financière de Judée à l'époque des Flaviens et de Trajan, ne rapporte que 100 000 sesterces à ses titulaires.... Il paraît donc invraisemblable que l'ont ait promu Senecio en faisant fides réglements en vigueur à l'époque: il aurait dû avancer à un poste ducénaire.”⁵⁹ Pflaum a datat procuratela lui *Sempronius Senecio* în anul 123 p. Chr., an pe care îl consideră drept un *terminus ante quem* pentru transformarea de statut a provinciei. W. Eck a propus o cronologie diferită pentru cariera acestui personaj. *Sempronius Senecio* a fost *pro(curator) Aug(usti) a censib(us) provinc(iarum) Thrac(iae) et Aquitan(iae)*. Potrivit cercetătorului german, *Sempronius Senecio* ar fi efectuat prima procuratelă la data la care Thracia a devenit o provincie imperială de rang pretorian, așadar în jur de 107/108 p. Chr. Procuratela din Aquitania ar data în jurul anului 110 p. Chr., fiind urmată de funcția de *proc(urator) monetae* și de cea de *proc(urator) provinc(iae) Iudaeae*. Prin urmare, conchide W. Eck, există posibilitatea ca *Sempronius Senecio* să fi fost procurator al Iudeii în ultimii ani ai domniei lui Traian, mai precis în intervalul 110-117 p. Chr.⁶⁰.

Concluzia care se desprinde în urma acestor observații este că ipoteza privind transformarea Iudeii într-o provincie de rang consular în 107/108 p. Chr. nu beneficiază de o documentație solidă, dar poate fi acceptată ca ipoteză de lucru. În favoarea acestei teze, pot fi invocate argumente suplimentare, dacă este privită în contextul mai larg al politicii lui Traian între anii 105-106 p. Chr., perioadă foarte dinamică din punct de vedere militar și politico-administrativ. R. Syme considera că numirea experimentatului *vir militaris Q. Roscius Coelius Murena Pompeius Falco* ca guvernator în Iudeea ar fi putut avea legătură cu eventuale tulburări care ar fi izbucnit atunci în această provincie sau cu o posibilă amenințare parthică. Istoricul britanic a enunțat, printre posibilele motive ale acestei numiri, și anexarea regatului nabateean, teză care a fost preluată și de W. Eck⁶¹. P.-L. Gatier a plasat anexarea Arabiei și sosirea primei legiuni care a staționat în această provincie în contextul mai larg al strategiei imperiale în zona Orientului⁶². Potrivit lui B. Isaac⁶³, principala misiune a trupelor romane din Arabia și Iudaea ținea într-o mai mică măsură de asigurarea frontierelor răsăritene ale Imperiului, acestea având, mai curând, sarcini de securitate internă. Conceptul de „mare strategie imperială”, prezent în lucrările unor eminente istorici militari precum B. H. Liddell Hart⁶⁴ și E. N. Luttwak⁶⁵ sunt caduce și anacronice, atunci când sunt aplicate realităților politico-militare ale Imperiului Roman. Nu exista un sistem defensiv funcțional la frontiere, deși unii autori au încercat să acrediteze ideea potrivit căreia cuceririle efectuate de Traian în Orient au avut un asemenea obiectiv⁶⁶.

Cu toate acestea, la o analiză mai atentă a evenimentelor din 106-107 p. Chr., se pot constata, pe fondul războiului dacic și al anexării regatului nabateean, ample modificări în distribuirea legiunilor. Crearea celor două noi provincii, Dacia și Arabia, precum și divizarea Pannoniei în Pannonia Superior și Pannonia Inferior, i-au impus împăratului Traian reconfigurarea sistemului defensiv roman în funcție de noile imperative strategice. Crearea provinciei Dacia a dus la dislocarea a trei legiuni din Pannonia, *XIII Gemina* și *I Adiutrix* fiind trimise în Dacia, și *XV Apollinaris*, care a fost transferată în Egipt. În Pannonia Superior, provincie de rang consular, unde a rămas doar *legio XIII Gemina*, la *Carnuntum*, au fost aduse *legio XXX Ulpia*, recent creată, la *Brigetio* și *X*

⁵⁹ Pflaum Paris, 1982, 34 și urm.

⁶⁰ Eck, 1984, 65-67. Această ipoteză a fost acceptată și de alți cercetători, vezi: Demougin 1997.

⁶¹ Eck, 1984, 60.

⁶² Gatier, 2000, 343.

⁶³ Isaac 1990, 372.

⁶⁴ Liddell Hart 1954.

⁶⁵ Luttwak 1979.

⁶⁶ Dyson 1985. Contra: Mitchell 1986; Rich 1986, 29 și urm (*non vidi*).

Gemina, care în primii ani după transferul său de la *Noviomagus*, din Germania Inferior, a staționat la *Aquincum*. Revenită din războiul dacic al lui Traian, *legio II Adiutrix* s-a stabilit la *Aquincum*, unde se afla reședința guvernatorului provinciei Pannonia Inferior, de rang pretorian.

După plecarea sa de la *Carnuntum*, *legio XV Apollinaris* s-a stabilit în castrul de la *Nikopolis*, lângă Alexandria, alături de *legio XXII Deiotariana*⁶⁷, unde a înlocuit *legio III Cyrenaica*, transferată în noua provincie Arabia⁶⁸.

În timp ce *legio XXX Ulpia Victrix* a consolidat garnizoana Pannoniei Superior, după cucerirea Daciei, un rol similar l-a jucat în Orient *legio II Traiana*, unde apăruse o nouă provincie. Nu pot fi excluse, de asemenea, planurile lui Traian de a porni, într-un viitor apropiat, războiul împotriva parthilor⁶⁹. Mobilitatea fără precedent a legiunilor și transformările survenite în structura dispozitivului militar roman între anii 101-107 p. Chr. coincide cu cea a operațiunilor în urma cărora au fost create cele două noi provincii – Dacia și Arabia. Toate aceste operațiuni demonstrează existența unui plan a cărui coerență și metodă erau specifice modului de acțiune al lui Traian. Nu trebuie uitat că Traian a început pregătirile pentru războiul dacic încă din 100 p. Chr. Cert este că anexarea regatului nabateean a fost rezultatul unei inițiative imperiale, nu a guvernatorului Siriei, A. *Cornelius Palma*, așa cum susține Ph. Freeman⁷⁰. Cu siguranță, stabilirea legiunii *II Traiana* în Iudeea constituia una din etapele complexului de măsuri ordonate de Traian între anii 101-107 p. Chr. în contextul creat de războiul dacic și de anexarea regatului nabateean.

Ipoteza participării legiunii *II Traiana* la războiul parthic este plauzibilă, deși nu deținem dovezi în acest sens. Prezența unei vexilații a legiunii *III Cyrenaica* la Ierusalim în 116/117 p. Chr.⁷¹ poate fi pusă în legătură cu expediția de represalii condusă de energicul general L. Quietus împotriva rebelilor din Iudeea⁷². Eventuala participare a unor trupe care staționau în Iudeea, între care și *legio II Traiana*, la operațiunile de pe frontul parthic, a dus la slăbirea forței militare romane din această provincie, care a devenit, astfel, vulnerabilă în fața rebelilor. Acesta ar putea fi motivul pentru care în subordinea generalului de origine maură se aflau trupe care nu staționau în Iudeea, precum *legio III Cyrenaica*. Nu există indicii privind participarea legiunii *X Fretensis* la operațiunile de pe frontul parthic, prin urmare se poate presupune că această unitate nu a părăsit Iudeea pe toată perioada conflictului⁷³.

Legio II Traiana este atestată în Egipt în 127 p. Chr.⁷⁴ Cea mai plauzibilă ipoteză privind transferul legiunii din Iudeea în Egipt la o dată cuprinsă în intervalul 120-127 p. Chr. este asocierea acestuia cu un eveniment politico-militar semnificativ al perioadei. În anul 123 p. Chr., *Ti. Claudius Quartinus*, fost tribun militar al legiunii *III Cyrenaica*, promovat de Traian în ordinul senatorial în anul 109 p. Chr., a primit un comandament excepțional, fiind numit de Hadrian în fruntea unor vexilații ale legiunilor *II Traiana* și *III Cyrenaica*, pe fondul unei amenințări cu războiul din partea regelui part: [*praep(ositus) vex(illationum)? sau leg(atus?)*] *iussu imperatoris Hadriani Aug(usti)*

⁶⁷ Wheeler 2000.

⁶⁸ Préaux 1950-1951; Dussaud 1955, 154; Petersen 1967, 160, nr.3; Speidel 1977, 689-93; Kennedy 1980, 289-92; Strobel 1988a; Freeman 1996; P.-L. Gatier 2000. Strobel 1988b, 196; Strobel 1988a, 262-3, 266-7, susține că în Egipt a rămas, timp de 12 ani, doar legiunea *XXII Deiotariana*. Wheeler 2000, 288, nr. 168, consideră că teza reducerii garnizoanei romane din Egipt la o singură legiune în timpul lui Traian nu e plauzibilă.

⁶⁹ Ammianus Marcellinus XXIV, 3, 9: *Sic in provinciarum speciem redacta videam Daciam, sic Pontibus Histrum et Euphratem superem.*

⁷⁰ Freeman, 1996, 93-4.

⁷¹ CIL III 13587; Thomsen 1921, 1-2.

⁷² *Vezi supra* nota 23.

⁷³ Dabrowa, 2000, 320.

⁷⁴ CIL III 42 (19 aprilie 127); CIL III 79 = 14147(6), 2300 (5 februarie 128).

[*leg(ionis) II Traian(ae)] fort(is) et III Cyre[naic(ae)...]*⁷⁵. Se pare că situația a fost destul de gravă, împăratul fiind nevoit să își întrerupă călătoria în Hispania și să se îndrepte către Syria, dar tensiunile au fost aplanate prin negocieri⁷⁶. L. J. F. Keppie a evocat posibilitatea unui transfer al legiunii *II Traiana* în Egipt în jurul anului 123 p. Chr., în contextul acestei expediții⁷⁷. În opinia istoricului britanic, comandamentul deținut de *Ti. Claudius Quartinus* asupra unor vexilații aparținând celor două legiuni sugerează că acestea staționau în aceeași provincie, și anume Egiptul. Transferată în Egipt, *legio II Traiana* ar fi înlocuit fie legiunea *III Cyrenaica*, fie legiunea *XXII Deiotariana*. În Iudeea, care, cel puțin începând din anul 117 p. Chr., avea statutul de provincie consulară, legiunea *II Traiana* a fost înlocuită de o altă legiune. Putem elimina ipoteza venirii legiunii *VI Ferrata*, aflată, începând cu anul 117/118 p. Chr., în Arabia⁷⁸, deși această legiune este atestată mai târziu în Iudeea, într-o inscripție de la Roma datând din timpul lui Marcus Aurelius, la Roma⁷⁹. Numărul legiunilor care staționau în Egipt ar fi ajuns la trei prin transferul legiunii *II Traiana* în această provincie, ipoteză care este inacceptabilă. Rezultă, în mod logic, că una dintre cele două legiuni care staționau anterior în Egipt – *III Cyrenaica* sau *XXII Deiotariana* – a fost redislocată în Iudeea. Cea mai plauzibilă ipoteză este cea a transferării legiunii *XXII Deiotariana*. O serie de inscripții menționează lucrările de reparație efectuate la apeductul care aproviziona cu apă *Caesarea Maritima* – ridicat sub Herodes cel Mare – de legiunea *VI Ferrata*, sub domnia lui Hadrianus, fără a se menționa, totuși, data⁸⁰. Alte inscripții menționează lucrări similare efectuate de legiunile *II Traiana* și *X Fretensis*⁸¹. S-a presupus că aceste lucrări au fost efectuate fie după cutremurul din anul 115 p. Chr., fie după seismul produs în anul 130 p. Chr.⁸² Una dintre inscripțiile de pe acest apeduct a fost, potrivit lui B. Isaac, martelată⁸³. Cea mai plauzibilă interpretare este cea potrivit căreia numele martelat ar fi aparținut legiunii *XXII Deiotariana*, care, în urma unei înfrângeri zdrobitoare suferită în cursul revoltei iudeilor dintre anii 132-135 p. Chr., ar fi căzut în dizgrație și ar fi fost desființată de Hadrianus⁸⁴. Ipoteza venirii legiunii *XXII Deiotariana* în Iudeea, ca urmare a ridicării acesteia la rangul de provincie consulară, a fost formulată pentru prima dată de către E. Ritterling⁸⁵, fiind preluată ulterior și de alți cercetători⁸⁶. Această ipoteză poate fi acceptată numai dacă admitem că, în perioada 123-127 p. Chr., *legio VI Ferrata* staționa încă în Arabia. În condițiile în care această legiune se afla în Arabia, rezultă că în Egipt staționau *legio II Traiana* și *legio III Cyrenaica*. Prin urmare, ipoteza prezenței legiunii *XXII Deiotariana* în Iudeea cel mai târziu în anul 127 p. Chr. devine plauzibilă. O opinie diferită a emis M. Mor, care respinge ipoteza dispariției legiunii *XXII Deiotariana* ca urmare a unei catastrofe militare suferite în fața iudeilor conduși de Simon Bar-Kochba. Cercetătorul israelian a remarcat faptul că nu

---

⁷⁵ ILS 5919; este semnificativ faptul că, anterior trimeriei sale pe frontul parthic, *Ti. Claudius Quartinus* a îndeplinit funcția de *juridicus* în Hispania Citerior în aceeași perioadă în care provincia era vizitată de Hadrianus. Despre cariera acestui personaj, vezi: Alföldy 1969, 79-81; Eck 1985, 56-57; Keppie 1990.

⁷⁶ SHA, *Vita Hadriani*, XII, 8.

⁷⁷ Keppie, 1990, 60. Acest punct de vedere a fost formulat pentru prima dată de E. Ritterling, RE XII, 1925, 1486-1487; 1795; vezi și Parker, 162; Isaac-Roll 1979b.

⁷⁸ Cotton, 2000, 354-356.

⁷⁹ CIL VI 3492 = ILS 2288.

⁸⁰ Vilnay, 1928a = AE 1928 137 = Saxer 1967, nr. 290.8 ; Lifshitz 1960, 109.

⁸¹ Negev, 1964, 244; Negev 1972, 52-53 = AE 1973 670. 4 și 5; Vilnay 1928b, 45 și urm. = AE 1928 136 = Saxer 1967, nr. 291; Lifshitz 1963, 784 = AE 1964 189; Olami-Ringel 1975; *Scavi Caesarea Maritima*, 220.

⁸² Boatwright, 2003, 118, nr. 31.

⁸³ Isaac-Roll, 1979b, 59-61.

⁸⁴ Isaac-Roll, 1979b; Keppie 1990, 57-61.

⁸⁵ E. Ritterling, RE XII, 1925, 1795.

⁸⁶ Keppie, 1973, 863; Isaac-Roll 1979b, 61; Cotton 2000, 354.

există dovezi privind venirea unor noi unități auxiliare în Siria-Palaestina după suprimarea revoltei ca urmare a pierderilor suferite în cursul luptelor⁸⁷. De asemenea, Mor susține că *legio VI Ferrata*, care staționa la *Raphaneae*, în Siria, a fost transferată în Iudeea înainte de izbucnirea revoltei conduse de Simon bar-Kochba, teză care, în opinia noastră, este insuficient argumentată⁸⁸. M. Mor pune dispariția legiunii pe seama revoltelor care au avut loc la Alexandria în 121/122 p. Chr.⁸⁹. Însă nici aceste tulburări și nici incidentul cu Regatul Parthic din anul 123 p. Chr. nu au fost evenimente militare de anvergură care să fi dus la dispariția unei întregi legiuni. Cea mai plauzibilă ipoteză cu privire la evenimentul care ar fi putut provoca dispariția legiunii *XXII Deiotariana* este revolta condusă de Simon bar-Kochba⁹⁰. Este drept că nu există dovezi în acest sens, dar la fel de adevărat este faptul că nici pentru perioada 119-132 p. Chr. nu există argumente.

În ceea ce privește participarea legiunii *II Traiana* la operațiunile dintre 132-135 p. Chr. din Iudeea, există dovezi că unitatea a trimis împotriva rebelilor conduși de Simon bar-Kochba cel puțin o *vexillatio*⁹¹.

În concluzie, putem afirma că *legio II Traiana*, creată împreună cu *legio XXX Ulpia*, în contextul celei de-a doua expediții a lui Traian împotriva dacilor și a campaniei de anexare a Regatului Nabateean – operațiuni care au avut loc concomitent, în 105-106 p. Chr. – a staționat, după toate probabilitățile, în Iudeea încă de la bun început. La scurt timp după ocuparea Regatului Nabateean (108 p. Chr.), Iudeea, provincie imperială de rang pretorian, a devenit o provincie consulară. Primul legat consular al provinciei a fost *Q. Roscius Coelius Murena Pompeius Falco*. Legiunea este atestată în această provincie în mod cert în 10 dec. 119 – 9 dec. 120 p. Chr. la *Caparcotna*. În 123 p. Chr., o *vexillatio* a acestei legiuni a fost mobilizată, împreună cu o *vexillatio* a legiunii *III Cyrenaica*, pentru a participa la o demonstrație de forță împotriva parthilor. Această operațiune, care a reclamat prezența împăratului Hadrianus în Orient, a fost urmată de transferul legiunii *II Traiana* în Egipt, unde a înlocuit *legio XXII Deiotariana*. Aceasta din urmă a înlocuit *legio II Traiana* la *Caparcotna*, fiind distrusă, cel mai probabil, în revolta condusă de Simon Bar-Kochba.

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

1. Alföldy 1967, Alföldy, G., *Die Legionslegaten der römischen Rheinarmeen*, Epigraphische Studien 3, Bonner Jahrbucher 12, Köln-Graz, 1967.

2. Alföldy 1969, Alföldy, G., *Fasti Hispanienses. Senatorische Reichsbeamten und Offiziere in den spanischen Provinzen des Römischen Reiches von Augustus bis Diokletian*, Wiesbaden, 1969.

3. AE: *Année Épigraphique*, Paris 1888-

4. Applebaum 1989: Applebaum, S., *Judaea in Hellenistic and Roman times: Historical and Archaeological Essays: Studies in Judaism in Late Antiquity 40*, Leiden, E. J. Brill, 1989.

5. Avi-Yonah 1973: Avi-Yonah, M., *When did Judaea become a consular province*, IEJ 23:4, 1973, p. 209-13.

---

⁸⁷ Mor, 2003, 118; cf. Eck 1999, 80-81.

⁸⁸ Mor, 2003, 118 și urm.; cf. Cotton 2000; Keppie 1986, 423.

⁸⁹ SHA, *Vita Hadriani*, XVI, 1-4; Mor 1986b; Bowersock 1970, 43 și urm.; Bowersock 1980, 139 și urm.; MacAdam 1979, 134 și urm.; Keppie 1973, 863.

⁹⁰ Keppie, 1990, 58.

⁹¹ Mor, 1990, 168; Mor 1986a; Negev 1964, 245; Schürer 1973, 548 și urm.; Smallwood 1976, 447 și urm., nr. 74.

6. Bérard 2000: Bérard, F., *La légion XXIe Rapax*, in vol. Y. le Bohec, C. Wolff (éd.), *Les Légions de Rome sous le Haut-Empire, Actes du Congrès de Lyon (17-19 septembre 1998)*, Lyon, 2000, 49-67.
7. Birley 1981: Birley, A. R., *The Fasti of Roman Britain*, Oxford, 1981.
8. Birley 1997: A. R. Birley, *Hadrian and Greek Senators*, ZPE 116, 1997, 209-45.
9. Birley 2005: Birley, A. R., *The Roman Government of Britain*, New York, Oxford University Press, 2005.
10. Boatwright 2003: Boatwright, M. T., *Hadrian and the cities of the Roman empire*, Princeton-Oxfordshire, 2003.
11. Bowersock 1970: Bowersock, G. W., *The Annexation and Initial Garrison of Arabia*, ZPE 5, 1970, 37-47.
12. Bowersock 1980: Bowersock, G. W., *A Roman Perspective on the Bar Kochba War*, in G. W. Bowersock, W. S. Green (ed.) *Approaches to Ancient Judaism*, vol II., 1980, 131-141.
13. CIL: *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin, I-XVII.
14. Cotton 2000: H. M. Cotton, *The legio VI Ferrata*, in vol. Y. le Bohec, C. Wolff (éd.), *Les Légions de Rome sous le Haut-Empire, Actes du Congrès de Lyon (17-19 septembre 1998)*, Lyon, 2000, 351-357.
15. Cotton-Eck 2001: Cotton, H.M., Eck, W., *Governors and Their Personnel on Latin Inscriptions from Caesarea Maritima*, IASHP VII 7, 2001, p. 215-40.
16. Eck 1970: Eck, W., *Senatoren von Vespasian bis Hadrian. Prosopographische Untersuchungen mit Einschluss des Jahres – und Provinzialfasten der Statthalter*, Vestigia 13, München, 1970.
17. Dabrowa 1995: Dabrowa, A., *M. Paccius Silvanus Quintus Corredius Gallus Gargilius Antiquus et son cursus honorum*, in *Nunc de Suebis Dicendum est: Studia Arcaeologica et Historica Georgii Kolendo ab Amicis et Discipulis Dicata*, Varşovia, 1995, 99-102.
18. Dabrowa 2000: E. Dabrowa, *Legio X Fretensis*, in vol. Y. le Bohec, C. Wolff (éd.), *Les Légions de Rome sous le Haut-Empire, Actes du Congrès de Lyon (17-19 septembre 1998)*, Lyon, 2000, 309-25.
19. Demougin 1997: Demougin, S., *Procurator monetae*, RN 152, 1997, p. 41-5.
20. Dussaud 1954: Dussaud, R., *La pénétration des Arabes en Syrie avant L'Islam*, Paris, 1955.
21. Dyson 1985: Dyson, S. L., *The Creation of the Roman Frontier*, Princeton, 1985.
22. Eck 1982: Eck, W., *Jahres- und Provinzialfasten der senatorischen Statthalter von 69/70 bis 138/139. 1. Teil.*, Chiron 12, 1982, 281-362.
23. Eck 1984: Eck, W., *Zum konsularen Status von Iudaea im frühen 2. Jh.*, Festschrift F. Gilliam, BASP 21, 1-4, 1984, 55-67.
24. Eck 1985: Eck, W., *Die Statthalter der germanischen Provinzen vom 1.-3. Jahrhundert*, Köln-Bonn, 1985.
25. Eck 1999: Eck, W., *The bar Kochba Revolt: The Roman Point of View*, JRS 89, 1999, 76-89.
26. Eck 2007: Eck, W., *Rom und Judaea. Fünf Vorträge zur römischen Herrschaft in Palaestina*, Tübingen, 2007.
27. Excavations Dura Europos 1959: Wells, C. B., *The Parchments and Papyri*, The Excavations at Dura Europos, Final Report, V/1, New Haven, Connecticut, 1959.
28. Vidman, *Fasti*: Vidman, L., *Fasti Ostienses*², Praga, 1982.
29. Franke 1991 = Franke, T., *Die Legionslegaten der römischen Armee in der Zeit von Augustus bis Traian*, Viena, 1991.

30. Freeman 1996: Freeman, Ph., *The annexation of Arabia and imperial Grand Strategy*, in vol. D. L. Kennedy (ed.) *The Roman Army in the East*, Journal of Roman Archaeology, Supplementary Series No. 18, Ann Arbor, Michigan, 1996, 91-118.
31. Gatier 2000: Gatier, P.-L. , *La Legio III Cyrenaica et l'Arabie*, in vol. Y. le Bohec, C. Wolff (éd.), *Les Légions de Rome sous le Haut-Empire, Actes du Congrès de Lyon (17-19 septembre 1998)*, Lyon, 2000, 341-9.
32. Gera-Cotton 1991: Gera, D., Cotton, H. M., *A Dedication from Dor to a Governor of Syria*, IEJ 41:4, 1991, p. 258-66.
33. Halfmann 1979: Halfmann, H., *Die Senatoren aus dem östlichen Teil des Imperium Romanum bis zum Ende des 2. Jahrhunderts n. Chr.*, Göttingen, 1979.
34. Hillebrand 2006: Hillebrand, S., *Der Vigintivirat: Prosopographische Untersuchungen für die Zeit von Augustus bis Domitian*, Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg Zentrum für Altertumswissenschaft, Seminar für Alte Geschichte und Epigraphik, Heidelberg, 2006.
35. IDRE: C. C. Petolescu, *Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Daciae*, vol. I (1996), vol. II (2000), București, Editura Enciclopedică.
36. IGR: *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes*, publicate de R. Cagnat, J. Toutain, G. Lafaye, Paris, 1906-1927.
37. ILS: Dessau, H., *Inscriptiones Latinae Selectae*, Berlin, I, 1892; II, 1902; III, 1916.
38. Isaac-Roll 1979a: Isaac, B., Roll I., *Legio II Traiana in Judaea*, ZPE 33, 1979, 149-55.
39. Isaac-Roll 1979b: Isaac, B., Roll I., *Judaea in the Early Years of Hadrian's Reign*, Latomus 38:1, 1979, 54-66.
40. Isaac-Roll 1982a: Isaac, B., Roll, I., *Legio II Traiana in Judaea – a reply*, ZPE 47, 1982, 131-2.
41. Isaac-Roll 1982b: Isaac, B., Roll, I., *Roman Roads in Judaea, I, The Scythopolis-Legio Road*, B.A.R. International Studies, Oxford, 1982.
42. Isaac 1990: Isaac, B., *Limits of the Empire. The Roman Army in the East*, Oxford, 1990.
43. Jones 2002: Jones, B. W., *The Emperor Domitian*, London-New York, Routledge, 2002.
44. Kennedy 1980: Kennedy, D. L., *Legio VI Ferrata: The Annexation and Early Garrison of Arabia*, HSCPh 34, 1980, 283-309.
45. Kennedy 1983: Kennedy, D. L., *Cohors XX Palmyrenorum – An Alternative Explanation of the Numeral*, ZPE 53, 1983, 214-6.
46. Keppie 1973: Keppie, L. J. F., *The legionary garrison of Judaea under Hadrian*, Latomus 32, 1973, p. 859-64.
47. Keppie 1986: Keppie, L. J. F., *Legions in the East from Augustus to Trajan*, in vol. Ph. Freeman, D. Kennedy, *The Defence of the Roman and Byzantine East. Proceedings of a Colloquium held at the University of Sheffield in April 1986*, BAR International Series 297, II, Oxford, 1986, 411-429.
48. Keppie 1990: Keppie, L. J. F., *The History and Disappearance of the Legion XXII Deiotariana*, in A. Kasher, U. Rappaport, G. Fucks (ed.), *Greece and Rome in Eretz Israel: Collected Essays*, Ierusalim, 1990, p. 54-61 = *Legions and Veterans. Roman Army Papers*, Mavors Roman Army Researches, vol. XII, ed. M. P. Speidel, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2000, p. 225-232.
49. Levick 1958: Levick, B., *Two Pisidian Colonial Families*, JRS XLVIII, 1958, 74-8.

50. Liddel Hart 1954: Liddell Hart, B. H., *Strategy, The Indirect Approach*³, London, 1954.
51. Lifshitz 1960: Lifshitz, B., *Sur la date de transfert de la Legio VI Ferrata en Palestine*, *Latomus* 19, 1960, 109-111.
52. Lifshitz 1963: Lifshitz, B., *Inscriptions latines de Césarée*, *Latomus* 22, 1963, 781-784.
53. Lifshitz 1976: Lifshitz, B., *Un fragment d' un diplôme militaire de Hébron*, *Latomus* 35, 1976, 117-22.
54. Luttwak 1979: Luttwak, E. N., *The Grand Strategy of the Roman Empire. From the First Century A. D. to the Third*, Baltimore-London, 1979.
55. MacAdam 1979: MacAdam, H. I., *Studies in the History of the Roman Province of Arabia*, Diss. University of Manchester, 1979.
56. Mann 1963: Mann, J. C., *The Raising of New Legions During the Principate*, *Hermes* 91/4, 1963, 483-9.
57. McElderry 1908: Mc Elderry, R. K., *The Second Legionary Camp in Palestine*, *CQ* 2, 1908, 110-3.
58. Michigan Papyri 465-466: J. G. Winter (ed.), *Papyri in the University of Michigan Collection*, University of Michigan Press, Ann Arbor, Michigan, 1936, 465-6.
59. Mitchell 1986: Mitchell, S., Review: *S. L. Dyson, The Creation of the Roman Frontier, Princeton, 1985*, *JRS* 76, 1986, 288-9.
60. Mócsy 1974: Mócsy, A., *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, translation edited by Sheppard Frere, London-Boston, Routledge & K. Paul, 1974.
61. Mor 1986a: Mor, M., *The Roman Army in Eretz-Israel in the Years A.D. 70-132*, in vol. P. Freeman, D. Kennedy (ed.), *The Defense of the Roman and Byzantine East. II Proceedings of a Colloquium held at the University of Sheffield in April 1986*, *BAR Int. Series* 297, Oxford, 1986, 575-602.
62. Mor 1986b: Mor, M., *Two Legions – The Same Fate? (The Disappearance of the Legions IX Hispana and XXII Deiotariana)*, *ZPE* 62, 1986, p. 267-278.
63. Mor 1990: Mor, M., *The Roman Legions and the Bar-Kokhba Revolt (132–135 A.D.)*, in vol. H. Vetter and M. Kandler, (eds.), *Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum*, 1, 1990, 163-178.
64. Mor 2003: Mor, M., *The Geographical Scope of the Bar-Kochba Revolt*, in vol. ed. Schäfer, P., (ed.) *The Bar Kochba War reconsidered: New Perspectives on the Second Jewish Revolt Against Rome*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2003, 107-132.
65. Negev 1964: Negev, A., *The High Level Aqueduct at Caesarea*, *IEJ* 14, 1964, 237-49.
66. Negev 1972: Negev, A., *A New Inscription from the High Level Aqueduct at Caesarea*, *IEJ* 22, 1972, 52 și urm.
67. Olami-Ringel 1975: Olami, J., Ringel, J., *New Inscriptions of the Tenth Legion from the High Level Aqueduct of Caesarea*, *IEJ* 25, 1975, 148-150.
68. Parker: Parker, H. M. D., *The Roman Legions*, Oxford, 1958.
69. Petersen 1967: L. Petersen, *Iulius Iulianus, Statthalter von Arabien*, *Klio* 48, 1967, 159-67.
70. Pflaum 1969: Pflaum, H.-G., *Remarques sur le changement de statut administratif de la province de Judée*, *IEJ* 19, 1969, 225-33.
71. Pflaum 1978: Pflaum, H.-G., *Les fastes de la province de Narbonnaise*, *Gallia Supplementum* 30, Paris, 1978.
72. Pflaum 1982: Pflaum, H.-G., *Les carrières procuratoriennes équestres*, *Supplément*, ed. A. Chastagnol, M. Christol, M. Corbier, S. Demougin, X. Loriot, Paris, 1982.

73. Pietsch 1990: Pietsch, M., *Ein neues Militärdiplomfragment aus Bad Wimpfen*, Fundberichte aus Baden-Württemberg 15, 1990, p. 247–63.
74. Piso 1982: Piso, I., *Carrières sénatoriales (III)*, AMN 19, 1982, 39-57.
75. Piso 1993: Piso, I., *Fasti provinciae Daciae*. Die senatorische Amtsträger, Antiquitas Reihe 1, Abhandlungen zur Alten Geschichte, Band 43, Bonn, 1993.
76. Préaux 1950-1951: Préaux, Cl., *Une source nouvelle sur l'annexion de l'Arabie par Trajan: les papyrus de Michigan 465 et 466*, Phoibos 5, 1950-1951, 123-39.
77. PIR²: Prosopographia Imperii saec. I.II.III, editio altera, I, 1933 (littere A-B), II 1936 (littera C), III 1943 (littere D-F), IV/1, 1952 (littera G), IV/2, 1958 (littere H-I) ed. E. Groag și A. Stein; IV/3, 1966 (littera I), V/1, 1970 (littera L), V/2, 1983 (littera M) ed. L. Petersen; V/3, 1987 (littera N-O), ed. L. Petersen, în colaborare cu J. Burian, K.-P. Johne, L. Vidman, K. Wachtel), Berlin.
78. PME: H. Devijver, *Prosopographia militiarum equestrum quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum*, Leuven, I (1976), II (1977), III (1980), IV (Supplementum I) (1987), V (Supplementum II) (1993).
79. Pucci 2006: Pucci ben Zeev, M., *The uprisings in the Jewish Diaspora, 116-117*, în vol. *The Cambridge History of Judaism, IV, : The late Roman-Rabbinic period*, ed. W. D. Davies, S. T. Katz, L. Finkelstein, Cambridge, 2006, 93-104.
80. Ramsay 1916: Ramsay, W. M., *Colonia Caesarea (Pisidian Antioch) in the Augustan Age*, JRS VI, 1916, 83-134.
81. Rea 1980: Rea, J., *The legio II Traiana in Judaea ?*, ZPE 38, 1980, 220-1.
82. Reeves 1979: Reeves, C.N., *A New Diploma for Syria-Palaestina*, ZPE 33, 1979, p. 117-23.
83. Rich 1986: Rich, J., LCM XI 2, 1986.
84. Ritterling 1893: Ritterling, E., *Zur römischen Legionsgeschichte am Rhein. II Der Aufstand des Antonius Saturninus*, Westdeutsche Zeitschrift 12, 1893, 203-42.
85. Ritterling 1903: Ritterling, E., *Zur Geschichte der legio. II Traiana unter Traian*, Rheinisches Museum für Philologie, 58/2, 1903, 476.
86. Rohden 1885: Rohden, P. v., *De Palaestina et Arabia provinciis romanis, quaestiones selectae*, Berlin, 1885.
87. RMD: Roxan, M. M., *Roman Military Diplomas 1954-1977*, Londra, 1978 (78 de diplome); eadem, *Roman Military Diplomas 1978-1984*, Londra, 1985 (numerele 79-135); eadem, *Roman Military Diplomas 1985-1992*, Londra 1993 (numerele 135-89); eadem, Holder, P., *Roman military diplomas IV*, Bulletin of the Institute of Classical Studies Supplement 82, London, 2004 (numerele 202-322).
88. Sartre 1982: Sartre, M., *Trois études sur l'Arabie romaine et byzantine*, Collection Latomus 178, Bruxelles, 1982.
89. Saxer 1967: Saxer, R., *Untersuchungen zu den Vexillationes des römischen Kaiserheeres von Augustus bis Diokletian*, Köln, 1967 = Epigraphische Studien, 1.
90. *Scavi Caesarea Maritima*: Scavi, A., (ed.), *I Scavi di Caesarea Maritima*, Roma, 1966.
91. Schürer 1973: Schürer, E., *The History of the Jews in Age of Jesus Christ, I*, ed. G. Vermes, F. Millar, Edinburgh, 1973.
92. Schwartz 2006: Schwartz, S., *Political, social and economic life in the Land of Israel*, în S. T. Katz (ed.), *The Cambridge History of Judaism*, vol. IV, Cambridge, 2006, 23-52.
93. Sherk 1979: Sherk, R. K., *A Chronology of the Governors of Galatia: A. D. 112-285*, AJPh 100/1, 166-75.
94. Smallwood 1962: Smallwood, E. M., *Atticus, Legate of Judaea under Hadrian*, JRS 52, 1962, 131-3.

95. Smallwood 1976: Smallwood, E. M., *The Jews under Roman Rule: From Pompey to Diocletian*, Leiden, E. J. Brill, 1976.
96. Speidel 1970: Speidel, M.P., *The Captor of Decebalus*, JRS LX, 1970, 142-53.
97. Speidel 1977: M. P. Speidel, *The Roman Army in Arabia*, ANRW II, 8, 1977, p. 687-730 = *Roman Army Studies*, vol. I, Amsterdam, 1984, p. 229-72.
98. Stein 1940: Stein, A., *Die Reichsbeamten von Dazien*, Dissertationes Pannonicae I, 11, Budapest, 1940.
99. Strobel 1984: Strobel, K., Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donaupraumes in der hohen Kaiserzeit, Antiquitas. Reihe 1. Band 33, Bonn, 1984.
100. Strobel 1986: Strobel, K., *Der Aufstand des L. Antonius Saturninus und die sogenannte zweite Chattenkrieg Domitians*, Tyche I, 1986, 203-20.
101. Strobel 1988a: Strobel, K., *Zu Fragen der frühen Geschichte der römischen Provinz Arabia und zu einigen Problemen der Legionsdislokation im Osten des Imperium Romanum zu Beginn des 2. Jh. n. Chr.*, ZPE 71, 1988, 251-80.
102. Strobel 1988b: Strobel, K., *Zur Dislozierung der römischen Legionen in Pannonien zwischen 89 und 118 n. Chr.*, Tyche III, 1988, 193-222.
103. Strobel 1989: Strobel, K., *Die Donaukriege Domitians*, Antiquitas. Reihe 1. Band 38, Bonn, 1989.
104. Syme 1936: Syme, R., *Flavian wars and frontiers*, CAH XI, ed. S. A Cook, F. E. Adcock, M. P. Charlesworth, Cambridge University Press, 1936.
105. Syme 1958: Syme, R., *Consulates in Absence*, JRS 48, 1958, 1-9.
106. Syme 1962: Syme, R., *The Wrong Marcus Turbo*, JRS 52, 1962, 87-96.
107. Syme 1964: Syme, R., *Governors of Pannonia Inferior*, Historia 14/3, 1965, p. 342-61 = *Danubian Papers*, București, 1971, 225-44.
108. Syme 1971: Syme, R., *The First Garrison of Trajan's Dacia*, *Danubian Papers*, București, 1971, 160-76.
109. Thomsen 1921: Thomsen, P., *Die lateinischen und griechischen Inschriften der Stadt Jerusalem*, ZPDV 44, 1921.
110. TAM: *Tituli Asiae Minoris*. Collecti et editi auspiciis Academiae Litterarum Austriacae, Wien, 1901-1989.
111. Tsuk: Tsuk, Tsevikah, *The Aqueduct to Legio and the Location of the Camp of the VIth Roman Legion*, Tel Aviv 15-16, 1988-1989, p. 92-7.
112. Vilnay 1928a: Vilnay, Z., *Another Roman Inscription from the Neighbourhood of Caesarea*, PEFQSt 1928, 108-9.
113. Vilnay 1928b: Vilnay, Z., *A New Inscription from the Neighborhood of Caesarea*, PEFQst, 1928, 45-47.
114. Wheeler 2000: E. L. Wheeler, *Legio XV Apollinaris: From Carnuntum to Satala – and beyond*, in vol. Y. le Bohec, C. Wolff (éd.), *Les Légions de Rome sous le Haut-Empire, Actes du Congrès de Lyon (17-19 septembre 1998)*, Lyon, 2000, 259-308.
115. Wilkes 1983: Wilkes, J. J., *Romans, Dacians and Sarmatians in the First and Early Second Centuries*, in vol. B. Hartley, J. Wachter, *Rome and her Northern provinces (Mélanges S. Frere)*, Gloucester, 1983, 255-89.